

תוכן העניינים

- 11 עם הספר
- 13 מבוא : חקר השירה והפיוט בצפון אפריקה
- 22 פרק ראשון : השירה העברית בצפון אפריקה לתקופותיה
- א. מבוא 22
  - ב. הפיוט הקדום 23
  - ג. אסכולת השירה הספרדית 24
  - ד. שירת המגורשים 26
  - ה. סיכום 31
- 33 פרק שני : מעגל התפילה
- א. אופיה של שירת התקופה 33
  - ב. הפיוט והתפילה 35
  - ג. פיוטים סביב תפילת 'נשמת' 36
  - ד. שאר פיוטי התפילה 48
  - ה. סיכום 49
- 50 פרק שלישי : מעגל השנה
- א. מבוא 50
  - ב. שירי שבת 50
  - ג. פיוטי סליחות — אלול ועשרת ימי תשובה 52
  - ד. פיוטי הימים הנוראים 55
  - ה. פיוטי חג הסוכות 58
  - ו. פיוטי שמחת תורה 58
  - ז. שבת בראשית — שירת הבקשות 60
  - ח. ימות הגשמים — פיוטים לעצירת מטר ופיוטי הוריה לירידת גשמים 65
  - ט. פיוטים לחנוכה 66
  - י. פיוטי ט"ו בשבט 67
  - יא. פיוט לשבת שירה 68

- יב. שבת פרשת יתרו 69
- יג. ארבע הפרשיות ופיוטיהן 69
- יד. פיוטים לפורים 70
- טו. פיוטי חג הפסח 71
- טז. פיוטי חג השבועות 71
- יז. קינות לתשעה באב 73

75

פרק רביעי: מעגל חיי אדם

- א. מבוא 75
- ב. פיוטים לברית מילה 76
- ג. פיוטים לפדיון הבן 78
- ד. פיוטים לנער הקורא הפטרה בציבור 79
- ה. פיוטים לבר מצווה 79
- ו. פיוטים לחתן ולכלה 82
- ז. קינות והספדים 84

93

פרק חמישי: מעגל היחיד והחברה

- א. שירים היסטוריים ושירים חברתיים 93
- ב. באהלה של תורה 95
- ג. השירים האישיים 99
- ד. שירת החול 106
- ה. המטרוז (רקמה) — שירים דו־לשוניים 110
- ו. הקשר הממשי לארץ־ישראל 115

119

פרק שישי: חידוש ומסורת בסוגי השיר

- א. פתיחה 119
- ב. פיוטי הקבלה 119
- ג. שירי שבח בהשתנותם 120
- ד. שירים בשבחי צדיקים 121
- ה. פיוטי 'מי כמוך' לסיפור מעשי הצלה 125
- ו. הקצידה 128

130

פרק שביעי: תבניות שירה ודרכי עיצוב

- א. ענייני צורה 130
- ב. המבנה והמוסיקה 134
- ג. צורה ותוכן 135

- 137 פרק שמיני: דרכי לשון וסגנון
- א. מבוא 137
- ב. הלשון והמשקל 138
- ג. לשימושם של רובדי הלשון העברית 138
- ד. התחביר ומבנה המשפט 155
- 157 ילקוט הפיוטים
- 159 ר' יהודה בן קורייש
כל האמונה למי היא 159
- 161 דונש בן לברט
דלה שובב מתוך פחת 161
- 164 ר' יהודה בן שמואל עבאס
עת שערי רצון 164
עלי מחשב 168
- 170 נחום
- הסתו ארח 170
- 173 ר' יהודה בן שמואל בן דראע
מי כמוך — יחיד בתפילה מרומם 173
- 182 ר' יצחק בר ששת (הריב"ש)
ארץ חפץ נדחך 182
- 185 ר' יהודה בן יוסף סג'למאסי
מה אעשה לצידתי 185
- 190 ר' שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ)
ה' שבר זרוע רשע 190
ה' למה תביט בוגדים 192
- 194 ר' אפרים ברבי ישראל אנקאווה
אזעק מר ואקונן 194
- 197 ר' סעדיה אבן דנאן
ספורותי ושירותי 197
ידי פלוני בכל עת הן קבוצות 200
- 201 ר' שמעון לביא
שבת כאישון בת עין 201
משגיח ומופיע צופה כלל ופרט 202
- 206 ר' אברהם בן מאיר בן זמרה
אבוי אוי אל זמן 206
שבעה דברים קרואים 209
מְכַשֵּׁר יהי כל ויקדש 209
- 210 ר' אברהם בן שלמה בקראט הלוי

- 214 אעש עליה בתוך רוחי 211
 מאיר קראוהו ואין בו אור 213
 מגדיל
- 214 מה זה דמות דודך 214
 215 מה לך יפיפיה ככה שחרחרת
 216 מאת אחותך הן כתוב לך ספר
 מה יפו אחות פעמיך 217
- 220 ר' פרג'י שוואט
 פלאך קויחי 220
 אשאל ממך מענה 222
 מה נפלאה לי אהבתך 225
 פנים בפנים 226
 ירח יקר מלא 227
 פותח ידיך ומשביע 228
- 230 ר' יהודה בן ר' אברהם אלכלך
 דבר תורה באחד משלושה 230
 יום יום לכל עוברים 231
- 234 ר' יצחק בן אברהם עוזיאל
 אן תחני יעלת חשקי 234
- 239 ר' נתנאל בן יהודה קרשקש
 נפש מרה עגמה 239
- 246 ר' סעדיה בן דוד זוראפה
 אבכה במרה כמבכירה 246
 בכו בכיה בלב נמס 248
- 250 ר' מוסה בוג'נאח
 אמונים נוחלי דת אל 251
 מקור דעת מהולל באפיקים 252
 מקור חיי ושקויי 252
 אערוך זמר תוך מקהלות 253
 מטה עז מקל תפארה 255
- 257 ר' אברהם בן שלמה אבן מוסה
 ארך אפים מקור החיים 257
- 259 ר' משה בן ר' אברהם אבן מוסה
 אצפה לך קוני קבל נא הגיוני 260
 אם היה תהיה אתה האורח 261
- 262 ר' משה בן יעקב אדהאן
 אשירה נא לירידי שירת חן בעודי 262
 סוכה ולולב לעם סגולה 264
- 266 ר' סעדיה שוראקי

- 266 סיב דקלים לי ארגה
 ר' משה אבן צור
- 269 ה' מתגרת ירך עמך בתלאה
 ר' יעקב אבן צור (יעב"ץ)
- 273 יוצרי שעה עבד 274
 אלקי נא דלתיך בשקדי 275
 יהגה שבחך חכי 276
- 278 פריחא בת אברהם בר אדיבה
 פעמי הרימה יה 278
- 280 ר' אהרן פרץ
 אם על שביל חשוקה 280
 אילת חשקי כלילת יופי 282
 אם דוד אהוב הרבה נרוד 283
- 285 ר' נהוראי ג'רמון
 נפוגותי ונדכיתי 285
- 287 ר' דוד בן אהרן חסין
 אל חכיב לי חיבתו 288
 לכו חזו מפעלות דר שמים 291
 אזמר לאל בעודי 293
 מושל בגבורתו עולם 296
 אספר פלאיך מלך קדוש 298
 הה לאשה פתאום בא עתה 303
- 306 ר' שלמה בן יששכר חלואה
 מיראתך מהולל סוף מוני מר יזל 307
 אמת מארץ חדל חדול (קורות הזמן) 309
- 315 ר' אליהו סדבון
 אל אום נצורה 315
 אל רב עלילה 318
 אלהים אליך דומיה 319
 ארים בציר וחלחלה 320
- 322 ר' יעקב בירדוגו
 לכבוד חתן מקל תפארה 322
 לשוני משוררת לכבוד אהוב 324
 חון על יונה 327
- 329 ר' שמואל בן יהודה אלבאז
 שמך יה קדשה 329
- 333 ר' יעקב בן שבת
 יעלה קומי לך כוכב זרח 333
- 335 ר' יעקב בן ר' מסעוד אביחצירא

338	את גודל שבח נערה 335 ר' רפאל משה אלבאז (הרמ"א)
	יודו לך ראש 338
341	ר' יצחק חי בוכבזה
	ידיד בן חמודים 341
342	ר' יוסף כהן טנוגי
	שירת מרים 342
344	ר' דוד קיים (אלקיים)
	אדיר ומהולל אברהם בדורו 344
350	ר' דוד בוזגלו
	צבאות ערב עמדו לקרב 350
353	מפתח הביבליוגרפיה
363	מפתח כתבי-היד
365	מפתח המשקלים
369	מפתח הפיוטים
374	מפתח הפייטנים בילקוט הפיוטים
375	מפתח השמות
383	מפתח העניינים

עַם הַסֵּפֶר

התפתחות המחקר של השירה והפיוט בצפון אפריקה הבשילה את התנאים למפעל רחב שיבחן שירה זו על מכלול תופעותיה, מסגרותיה וסגולות שירתה, ויציג אותה במלוא היקפה. משימה זו ניסינו ליטול על עצמנו בספר זה. בשום פנים ואופן אין אנו מתיימרים לומר כי מיצינו את המחקר וכי הגענו לכל תופעה ולכל משורר; מלאכה רבה עודה מחכה לחוקרים ומצויים כתבי־יד לא מעטים שעדיין לא נבדקו, תופעות שלא נחקרו ויוצרים שנותרו חבויים, אך התקדמות המחקר והניסיון הרב שנצבר יצרו בהכרח צורך בספר מקיף וממצה, שממנו יוכלו החוקרים לצאת לכיוונים חדשים ועל־פיו יוכלו להשלים את הצריך השלמה.

ההוראה האוניברסיטאית המשלבת זה עשור שנים את השירה והפיוט בצפון אפריקה במסכת תוכניות הלימודים בשלבים השונים של לימודי הספרות, וכבר הניבה כמה עבודות לתארים מתקדמים, מחייבת אף היא להוציא לאור מחקר מקיף ומייצג. צורך חשוב יש בספר זה גם מבחינה חברתית ותרבותית באשר הוא בא להשלים פרק רוחני מקיף בתרבות ישראל, פרק שחסרונו הורגש מאוד בהתגבשות החברה בישראל, שהרי זהו פרק מרכזי כל כך בחייה של הקהילה הגדולה בארץ כיום.

מערכת החינוך שהכירה בצורך הדחוף באיזון תרבותי תמצא בספר שלפנינו כלי מרכזי לעניין זה, ויש לציין כי הודות להתפתחות המחקר משובצות, כבר עתה, יצירות שונות מן השירה והפיוט בצפון אפריקה בתוכניות הלימודים השונות. כדי להשיג מטרת אלה לא הסתפקנו בתיאור העיוני של השירה על סגולותיה, מאפייניה וחדושיה, אלא הוספנו ילקוט פיוטים רחב; ילקוט זה נבנה על־פי טעמו של המחבר, ואינו מתכוון להעמיד את הרשימה המלאה של כלל משוררי צפון אפריקה ופייטניה. הילקוט כולל לא מעט יצירות הרואות אור לראשונה ונזכרים בו לא מעט משוררים שטרם זכו לפרסום.

יסודו של ספר זה במחקרים רבים ובשתי המהדורות המדעיות שפרסם המחבר — על אלה מגיעה תודה למכון בן־צבי, ששימש אכסניה אוהדת לעבודות המחקר. על המשך המחקר ראויים לתודה המרכז לחקר שירת הקודש בסיוע משרד הדתות, המחלקה למכונים תורניים וכן הקתדרה לחקר הפיוט ולהוראתו על־שם מ"ח להמן ז"ל במחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר־אילן. במסגרות אלו הושלמו נושאים שונים ונדונו פייטנים נוספים, חלק מהם מוצגים בזה לראשונה. כאן המקום להודות לספריות השונות על הרשות לפרסם מתוך כתבי־היד שברשותן, ובעיקר לספריית מכון בן־צבי ולספרנה

הוותיק, ר' אברהם הטל, לספריית בית-המדרש לרבנים באמריקה, שם שהיתי בחודשי שבתון בשנת תשנ"ב, ולידידי הפרופ' מ"ח שמלצר על עצותיו הטובות. מן הראוי להודות למכון לתצלומי כתבי-יד ולעובדיו ובעיקר לידידי מר בנימין ריצ'לר.

על טוב יזכרו הגופים המסייעים בהדפסת הספר — מוסדות אוניברסיטת בר-אילן: לשכת הרקטור, לשכת דיקאן הפקולטה למדעי היהדות, המחלקה לספרות עם ישראל על-שם יוסף ונחום ברמן ז"ל, המרכז לחקר שירת הקודש שבסיוע משרד הדתות והקתדרה לחקר הפיוט על-שם מ"ח להמן ז"ל וכן קרן לואיס ומינה אפשטיין שעל-יד האקדמיה האמריקאית לחקר היהדות.

שלמי תודה למור"ר הפרופ' אהרן מירסקי שתרומתו ותורתו הן יסוד מהותי בספר זה. ידידי הפרופ' יוסף יהלום, הד"ר יוסף טובי והפרופ' בנימין בר-תקוה קראו את כתב-היד בשלבים שונים והעירו הערות מחכימות ומועילות, וידידי הד"ר עמוס דודי עבר על ניקוד השירים בעין בוחנת ומלומדת ותרם להעמדת דברים על דיוקם ודקדוקם יידי פינחס (ז'קו) גרינולד הכין את התקציר הצרפתי — לכולם תודה וברכה. תלמידתי מיכל בנימין-כהנא סייעה בארגון החומר בשלבו הראשונים, אירית מקמל הכינה ברוב כשרון ומיומנות את המפתחות השונים ותוך כך השלימה את הגהת הספר, ויחד עם מירה קורן טרחה בהקלדת המבוא. אסתר ששון מסדר אות' הקלידה את ילקוט הפיוטים — תבואנה על הברכה.

חובה נעימה להודות לעושים במלאכת הספר: להוצאת מאגנס ולמנהלה מר דן בנוביץ ולמר רם גולדברג שטיפלו בהוצאת הספר בעין טובה ובחיבה רבה, לגב' ורדה לנרד על התקנת הספר ועריכתו ועל הערות והצעות הן בניסוח והן לגופו של עניין.

אחרונים חביבים ויקרים — רעייתי, חוה, וילדינו האהובים שהודות להכנתם ולמסירותם נתאפשר לי להתמסר לכתובת הספר ולהקדיש מזמני — זמנם לחקר השירה והפיוט. מי שהשירה שלו יברך מעוננו ממעון הברכות.

אפרים חזן

המחלקה לספרות עם ישראל על-שם יוסף ונחום ברמן
אוניברסיטת בר-אילן

חקר השירה והפיוט בצפון אפריקה

עם ראשיתה של חכמת ישראל בלט העיסוק בשירה ובפיוט בכלל העיון במקצועות היהדות השונים. אותם חכמים שביקשו להראות את יופיה של היהדות ולרשום את תולדות התרבות היהודית עמדו מיד על מקומם המרכזי של השירה והפיוט בחיים היהודיים. ל' צונץ, אביה של חכמת ישראל, הקדיש הרבה מכוחו לנושא, והותיר אחריו ברכה רבה בספריו הענקיים, תרתי משמע, על הפיוט. כדרכו של איש אשכולות זה הוא בדק את הדברים ביסודיות ובשיטתיות, ורשם כל מה שנודמן לו בדרכו. וממילא רשם גם מתוך קבצים שמקורם בצפון אפריקה, ואגב כך עלו לא מעט פיוטים ופייטנים מצפון אפריקה. בדרך זו הלך גם א"ל לנדסהוט, ובספרו 'עמודי העבודה' מצוינים פייטנים שונים בני צפון אפריקה ורשומות התחלות הפיוטים שהגיעו לידו. גם שד"ל ברצף עבודתו נודמן לו לא פעם להציג משהו מן השירה העברית בצפון אפריקה. ואין צריך לומר כי ' דוידזון רשם באוצרו באופן שיטתי ומלא כל קובץ שהגיע לידו, ואלה לא היו מעטים.

בעקבות המגע עם חכמת ישראל העלו גם תלמידי חכמים בני צפון אפריקה על הכתב משהו מתולדות השירה והפיוט בארצותיהם, כך הזכיר ש' פלאח את רבי פרג'י שוואט ואת רבי אליהו סדבון, הפייטנים המרכזיים של יהדות תוניס, ואף הביא מפיוטיהם בתוך סקירה רחבה על תולדות יהודי תוניס. מאוחר יותר הציג ' מרעלי את יצירתם השירית של הריב"ש והרשב"ץ ואף הכין תוכנית מקפת להוציא לאור את מורשתם הפיוטית של חכמי אלג'יר, כפי שתיאר א' אלמאליח. תרומה מיוחדת תרמו רושמי דברי הימים בני צפון אפריקה — אף הם בעקבות חכמת ישראל — שרשמו קורותיהם של גדולי ישראל במקומותיהם ובכללם סיפור חייהם של פייטנים ומשוררים שונים, כוונתנו לעבודותיהם של ר' יעקב משה טולידאנו ('נר המערב') ושל ר' יוסף בן נאים ('מלכי רבנן') ממרוקו ולעבודתו של מרדכי הכהן מלוב, 'הגיד מרדכי', ספר שנדפס כשבעים שנה אחרי כתיבתו. לאחרונה יצא לאור 'ספר תולדות חכמי תונס' שכתב ר' יוסף הכהן טנוגי לפני קרוב לתשעים שנה.¹ המחבר, משורר ובעל מודעות לתולדות השירה, מצא לנכון להרחיב בערכים המוקדשים למשוררים שונים ואף ערך רשימות נרחבות של שירים שכתבו. חשובות במיוחד רשימותיו המקיפות לשיריהם של רבי פרג'י שוואט ורבי אליהו סדבון,

1 בני-ברק התשמ"ח.

כמו כן הוא מוצא צורך לתת רשימה של 'משוררי המערב' ולהעתיק שירים ופיוטים חשובים בעיניו וקינות שנכתבו על מצבות קבורה. מאז נוספו פה ושם דברים שנכתבו על משוררים ועל שירה עברית בצפון אפריקה, כגון דבריו של נחום סלושץ על 'קובץ פיוטים מארץ החורים';² הוא סוקר את הקבצים ומציג מתוכם פיוטים אחדים תוך שהוא מעלה השערות 'מוזרות' שאינן עומדות בפני הביקורת, וכבר נדחו בידי המחקר. עוד נזכיר את עבודותיו של אברהם אלמאליח: מאמרו המסכם על רבי דוד חסין וסקירתו על מפעלו הספרותי ותוכניותיו של רבי יצחק מרעלי.

ברם עיון ומחקר שיטתיים בשירה ובפיוט של בני צפון אפריקה הם פרי התקופה האחרונה; רק בדור זה ניתן לומר כי אכן צמח ענף חדש במחקר, השירה העברית בצפון אפריקה. ענף זה, המסתעף מן הענף הכללי של השירה והפיוט, זכה בעשרים השנים האחרונות לתנופה ולפרסומים מגוונים, מהם בעלי משמעות. התנופה החלה עם פרסום ספרו הצרפתי של פרופ' חיים זעפרני 'השירה העברית במרוקו'. ספר זה מיועד היה למשכיל הצרפתי, והוא כולל סיכומים שונים שקורא מעין זה זקוק להם. המחבר מעין בהקדמות משוררים מרכזיים במרוקו לקובצי שיריהם ומעלה מהן הערות פואטיות שונות. הוא מבסס דבריו בעיקר על הקבצים הנדפסים של שירי בני משפחת אבן צור, על 'תהילה לדוד' לרבי דוד חסין ועל יצירתם של פייטנים שונים, כל אחד על-פי עניינו. גם קובצי הפיוטים הכוללים הנוהגים בקהילות השונות זוכים לעיון, ובסך הכול מתקבלת סקירה על השירה העברית במרוקו על-פי החיבורים המרכזיים שראו אור. הספר תורגם לאחרונה לעברית ונערך בידי י' טובי.

מהדורה מדעית ראשונה לכלל שירתו של משורר בן צפון אפריקה יצאה לאור בתשל"ו;³ המהדורה כוללת מבוא, חילופי נוסח וביאורים והיתה אות פתיחה לעיסוק כזה בתחום. מאז נתפרסמו מהדורות נוספות.⁴ בצד המהדורות הוצגו פייטנים ושירתם במאמרים שונים.⁵ וכן פורסמו מאמרים שהציגו בעיקר התחדשות בסוגי השיר או תכנים מיוחדים בשירה העברית בצפון אפריקה.⁶ מחקרים אחדים הוקדשו ללשון השירה ופורסמו הן במאמרים,⁷ הן במבואות למהדורות השונות ובעיקר בעבודת הדוקטור של ש' אלקיים.⁸

2 בתוך: ספר המסעות, תל-אביב תח"ק, עמ' 183-202.

3 חזן, פרגי.

4 בר-תקוה, יעב"ץ; חזן, בוג'נאח; שרף, נהוראי; פרץ.

5 כניהו, אבן מוסה; בר-תקוה, רמב"ץ; חזן, דראע; מנדיל; סדבון; קיים; שירים אישיים; חלמיש, ר"י איפרגאן; טרגרונה, הנאן; סירה, עומר השכחה; עמאר, יעב"ץ; רמ"א; שיטרית, בזגלו; פריחא; רד"ק; שח"ל.

6 בר-תקוה, רמב"ץ; חזן; המשך וחידוש; נוכחות; מי כמון; פיוטים ליטורגיים; שירים אישיים; שלוחי א"י; שבחי צדיקים; תמורות; רצהבי, סוליכה; סליחות; שיטרית, בקשות; הראובני; שירים אירועיים.

7 חזן, ארמית; רובדי שירה; שיטרית, השכלה.

8 אלקיים, לשון.

במהדורות השונות ניתנה הדעת גם לענייני צורה ולסגולות שירה, ונושאים אלה פותחו במאמרים שונים.⁹ מחקרים אחדים טיפלו ברקע של שירתנו ובזיקתה לשירת ספרד¹⁰ והיו שעסקו ביחסים שבין השירה העברית לשירה בערבית-יהודית.¹¹

חקר השירה והפיוט בצפון אפריקה יצא נשכר גם ממחקרים שצמחו בתחומים אחרים, ובעיקר מצד חוקרי המוסיקה. התפתחות המחקר הספרותי והשימוש החי בשירה ובפיוט בקרב קהילות צפון אפריקה בישראל ובעיקר תחיית המנהג של שירת הבקשות הניעו חוקרים שונים לבדוק בהרחבה את התופעה של שירת הבקשות על מסגרותיה ודרכיה, ומטבע הדברים לא היה אפשר להתעלם מן ההיבט הספרותי הן בתולדותיו של המנהג והן ביחסים שבין המוסיקה לשירה. מתוך כך נתפרסמו כמה מחקרים של מוסיקולוגים שהעשירו את התחום,¹² והושפעו מהתפתחות זו גם מאמרים של מי שאינם מוסיקולוגים.¹³

מצד חוקרי הקבלה מן הראוי להבליט את מפעלו המחקרי של מ' חלמיש; במאמרו על הקבלה בצפון אפריקה נתן את הדעת לסקור בהרחבה את מקומם של השירה והפיוט בהתפתחות הקבלה ולהציג את עיסוקם של מקובלים שונים בשירה ואת עיסוקם של משוררים שונים בקבלה.

המחקר ההיסטורי מעצם מהותו אינו יכול להתנתק מן התופעות של תולדות חיי הרוח של הקהילות השונות וממילא הוא מתייחס לדמויותיהם וליצירתם של משוררים. זאת בצד התעניינותו של ההיסטוריון בשירה ובפיוט כמקור היסטורי. שני הכיוונים ניכרים היטב כבר במפעלו האדיר של ח"ז הירשברג, וכך נהגו ההולכים בעקבותיו.¹⁴

בדרך כלל מציינים החוקרים את מרכזי השירה והפיוט בצפון אפריקה כמסגרת אחידה במאפייניה, הן באשר לסגולות השיר והן באשר לקובצי השירה, אלה המודפסים ואלה שבכתב-יד. ואכן בצד קווי ייחוד לא מעטים לכל מרכז ומרכז קיים מכנה משותף רחב למרכזי השירה והפיוט בצפון אפריקה לקהילותיה.

כיוון שעיקרה של השירה העברית בצפון אפריקה המצויה בידינו נוצר כארבע מאות השנים האחרונות, רואה שירה זו את עצמה כצועדת בעקבות מורשת שירתנו הספרדית, ועם זה בונה את עצמה על-פי האסכולה הבתר ספרדית, אשר נציגה המרכזי והבולט הוא רבי ישראל נג'ארה, ראש וראשון בכל קובץ פיוטים מן המזרח ומצפון אפריקה. בעקבות שירתו של נג'ארה, ובעקבות

9 בר-תקוה, מסורת וחיידוש; חזן, דימויי שיר; שירים אישיים; שירי קינה; שיטריח, השבלה; שח"ל.

10 בר-תקוה, מסורת ספרד; חזן, מי כמוך; שלוחות; תמורות; יהלום, רנסנס.

11 חזן, מטרז; שיטריח, גוזלן; שירה אישית; שירים אירוועיים.

12 אמולג, מוסיקה; טוראל, בקשות; סרוסי, בקשות; שילוח, הנובה; שרכיט-חזן, רפרין.

13 פנטון, בקשות; שיטריח; בקשות.

14 הבלין, אלכלי; ווינשטיין, אלגיר; עמאר, יעב"ץ; רבני פאס; רמ"א.

התפתחויות פנימיות וחיזוניות מקבלת השירה העברית בצפון אפריקה את תכונותיה ומאפייניה, ואלה דומים הם בכלל תחנות השיר בצפון אפריקה. נסכם בקצרה כמה מן המאפיינים המרכזיים:

א. פשטות ועממיות בצורה: משוררי המאה ה־20 אינם כובלים עצמם למידות המחמירות של המשקל הכמותי ביתד ותנועה ומרבים להשתמש במשקל ההברות הפוניטי הנוח יחסית. לא שאינם שולטים במשקל הספרדי – הם שולטים בו יפה ורבים משיריהם כתובים בו – אך הם חשו כלפיו כנראה זרות והתרחקו ממנו.

ב. פשטות ועממיות בלשון: ההשתחררות מכבלי המשקל הקלה על הלשון, ומעתה מתהלך המשורר חופשי בבניית משפט עברי. המשוררים המאוחרים גם לא קיבלו עליהם את הפורזים המקראי של שירת ספרד הקלאסית, והמשיכו לפתח את המגמה שהתחילה עוד בספרד הנוצרית. הם התירו לעצמם להשתמש בכל רובדי הלשון העברית: משנה, תפילה, תלמוד ולשונות מתחום ההגות והקבלה. אף הארמית לניכיה ולזמניה שימשה בשירתם, אם בשירים הכתובים ארמית ואם בשילוב מלים ארמיות, ביטויים ארמיים ואף משפטים שלמים בארמית בתוך טקסט עברי.

ג. מתבטלת ההבחנה החדה שבין שירי קודש לשירי חול. באופן חיזוני מתבטא הדבר בחירות בענייני המשקל ובקביעת אקרוסטיכון כמעט בכל שיר. באופן מהותי מתבטא הדבר בצמיחתם של סוגי שיר חדשים ה'מקדשים' את החול, הן שירי חשק אלגוריים והן שירי 'שבח' המועברים מן המסגרת החברתית אל בית־הכנסת בדמות שירים לעלייה לתורה, ומעתה מקבלים שירים אלה צביון של ברכה ותפילה ואף השבח עצמו מתקשר לעניינים שבקדושה: לימוד תורה, יראת שמים ומידות טובות, מעשה צדקה וזכות אבות וכיוצא באלה.

ד. מצטמצמת הכתיבה לתחנות ליטורגיות בתפילה עצמה ומתפתחת מאוד הכתיבה במעגלים אחרים ובמסגרות חדשות, והיא מתמקדת במעגל השנה (פיוטים לחגים ולמועדי השנה שלא במסגרת התפילה), במעגל החיים (פיוטים לאירועים מרכזיים בחיי האדם מן הלידה ועד המוות) וכן במעגל היחיד והחברה (שירים אישיים שכתבו משוררים אחדים בענייני עצמם ושירים שנכתבו בשבחם של ידידים וראשי הקהל, קינות על מות מנהיגים, גדולי תורה, ידידים קרובים או קינות על נרצחים מיד פורעים שונאי ישראל ועל אנשים שמתו מוות קשה; מעגל זה כולל גם תגובות שיריות למאורעות היסטוריים שונים ולמקרים שהותירו רישומם על הקהילה). מעגל התפילה המצטמצם הביא את השירה לנצל את המסגרות שאפשרו לה לפרוח, ואף לפרוץ אפיקים חדשים בדמות שירת הבקשות, שהעניקה תנופה מחודשת לשירה העברית.

ה. נושא הגלות והגאולה נעשה לנושא המרכזי והעיקרי, והוא משתלב גם בשירים אשר מצד עניינם וייעודם אינם שייכים לכאורה לנושא הזה.

ו. רוב רובה של שירת התקופה נועדה לביצוע של זמרה וחלקה הגדול נכתב על-פי לחנים נתונים, רבים מהם לחנים הלקוחים משירת הסביבה הנוכרית,

ובעיקר מן השירה הערבית הקרובה, שהיתה מוכרת מאוד וידועה בקרב הציבור היהודי.

המאפיינים המנויים כאן פעלו על השירה העברית בצפון אפריקה בארבעת מרכזיה: במרוקו, באלג'יריה, בתוניסיה ובטריפולי. אך לא בכל המרכזים היתה פעולתם שווה. למשל ידיעותיהם והתעניינותם של יהודי מרוקו במוסיקה 'האנדלוסית' והיכרותם הקרובה מאוד עם השירה הערבית בת זמנם היו מיוחדות לקהילה זו ולא מצאנו דוגמתן בשאר הקהילות. דבר זה השפיע כמובן על כיווני התפתחותה של השירה במרכז זה. דוגמה בולטת אחרת היא ביחס למנהגי התפילה ולמידת שילוב הפיוטים במסגרת הליטורגית. בעניין זה בולט מנהגם של יהודי טריפולי המשתקף מכתבי-היד, מנהג המעמיד מסגרת מאורגנת היטב של פיוטים סביב תפילת 'נשמת כל חי' ולקראת תפילת 'היוצר'. עוד יש להביא בחשבון את המועד העיקרי של פריחתו והתפתחותו של כל מרכז ומרכז. בעניין זה יש לזכור כי עיקר צמיחתו של המרכז באלג'יריה היתה במאות הט"ז-ה"י" תחת השפעתם הישירה של בני דור הגירוש וצאצאיהם, ממילא קרובה שירה זו לשירת ספרד יותר מאשר שירתם של המרכזים האחרים. גורמים אלה עיצבו בסופו של דבר את האופי המיוחד של כל מרכז בצד המכנה המשותף הרחב למרכזים השונים. אופי זה קבע למעשה את דמותם וצביונם של קובצי הפיוטים וכתבי-היד בכל אחד מן המרכזים.

דבר זה אינו אומר כי כתבי-היד בני מקום מסוים עשויים במתכונת אחידה ובתבנית חוזרת, וברור שישנם קבצים מיוחדים לעצמם, כגון הדיוואנים השונים המיוחדים לשירתו של משורר מסוים, כדוגמת קובצי הפיוטים למשוררי אלג'יריה הראשונים: קובץ פיוטיו של ר"א בן בקראט (כ"י גינצבורג 214) וקובץ פיוטי ר"א בן זמרה (כ"י עמאר 6). דומה לזה אוסף הפיוטים הכלול ב'עומר השכחה' שעיקרו קובץ 'משפחת' המציג פיוטים של שלושה דורות בני משפחת גבשון של המקורבים להם או של משוררים נערצים עליהם. דיוואנים למשורר אחד מצינו גם בתוניסיה כגון פיוטיו של ר"פ שוואט המכונים בכ"י בניהו או פיוטי ר"א סדבון הכלולים אף הם בכתבי-יד מאוסף זה. משוררים שמורשתם השירית מצומצמת נדפסו שיריהם בסוף ספריהם התורניים, כגון: שירי ר"נ ג'רמון ('יתר הבז'), שירי ר"א פרץ ('בגדי אהרן') ושירי ר"י פיטוסי ('ברית יעקב'). הדיוואנים המרכזיים של משוררי מרוקו זכו לצאת לאור, שירי ר"מ ור"י אבן צור ('צלצלי שמע', 'עת לכל חפץ'), שירי רב"א חסין ('תהילה לדוד'), שירי ר"י בירדוגו ('קול יעקב'), שירי ר"מ חלואה ('פה לאדם'), שירי ר"י אבוחצירא ('יגל יעקב', א), שירי ר"י בן שבת ('יגל יעקב', ב), שירי ר' ר"מ אלבאז ('שיר חדש') ועוד, אין צריך לומר כי דיוואנים שונים נותרו בכתבי-יד, כגון הדיוואן של ר"ש חלואה (כ"י ביהמ"ד לרבנים, ניו יורק 1319, 1835) או הדיוואן של ר"ד קיים שרק לאחרונה יצא לאור במהדורת צילום ('שירי דודים'). קהילת ספרו שבמרוקו העריצה את המשוררים בני משפחת אלבאז וכמה מכתבי-היד הבאים משם כוללים משירתם של ר' שמואל, ר' עמרם ור' רפאל משה, כגון כ"י ביהמ"ד לרבנים, ניו יורק 3182 וכ"י מכון בן-צבי 2115. על

TABLE DES MATIÈRES

Préface	11
La poésie et la poésie liturgique en Afrique du Nord: Etude	13
Chapitre 1	
La poésie hébraïque en Afrique du Nord à travers les âges	22
1. Introduction	22
2. Les premières poésies liturgiques	23
3. L'école espagnole	24
4. La poésie des expulsés	26
5. Conclusion	31
Chapitre 2	
Le cycle de la prière	33
1. Caractéristiques de la poésie d'époque	33
2. La poésie liturgique et la prière	35
3. Poèmes liturgiques accompagnant la prière de <i>Nichmat</i>	36
4. Autres poèmes liturgiques	48
5. Conclusion	49
Chapitre 3	
Le cycle de l'année	50
1. Introduction	50
2. Poèmes du Chabat	50
3. Poèmes des Seli'hoth	52
4. Poèmes des Jours Redoutables	55
5. Poèmes de la fête de Soucoth	58
6. Poèmes de la fête de Sim'hat Tora	58
7. Chabat Beréchit, la poésie des suppliques	60
8. Le temps des pluies. Poèmes pour l'interruption de la pluie et poèmes de reconnaissance pour les pluies qui tombent	65
9. Poèmes de Hanouca	66